

Sadrazam İbrahim Hakki Paşa'nın Hayatı ve Avrupa Seyahati²

DOI NO: 10.5578/JSS.8428

Muharrem Dördüncü¹

Geliş Tarihi: 06.05.2014

Kabul Tarihi: 17.10.2014

Özet

İbrahim Hakki Paşa 1863-1918 yılları arasında yaşamış, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk gibi okullarda hocalık yapmış bir ilim adamıdır. Bab-ı Âli Hukuk Müşavirliği görevinde bulunmuş, bu görevi sırasında yurtiçi ve yurtdışında siyasi, hukuki ve mali konularda çok sayıda komisyonda görev almıştır. Ayrıca Dâhiliye ve Maarif nazırlıklarından sonra Roma ve Berlin büyükelçilikleri görevlerinde bulunmuştur. 1910'da sadrazamlığa getirilmiş ve sadrazamlığı sırasında dinlenme ve tedavi maksadıyla Avrupa seyahatine çıkmakla, farklı bir sadrazam portesi çizerek dikkatleri üzerine çekmiştir. 1918'de Berlin Büyükelçiliği görevindeyken vefat etmiştir. Cenazesi İstanbul'a getirilerek Yahya Efendi Mezarlığına defnedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Hakki Paşa, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Avrupa Seyahati, Sadrazam.

Grand Vizier Ibrahim Hakki Pasha's Life and His Travel to Europe

Abstract

Ibrahim Hakki Pasha lived between the years 1863 and 1918. He was a scientist who lectured in the schools such as The Faculty of Political Sciences and The Faculty of Laws. He served as a legal advisor to the Ottoman Government and during this mission, he took charge in a lot of commissions dealing with political, judicial and financial issues. Besides, he served as an ambassador at Rome and Berlin after he ran The Ministry of Internal Affairs and Education. In 1910, he was appointed as Grand Vizier and during his office, he travelled to Europe with the intention of recovery and treatment which attracted attention as a different portrait of a Grand Vizier. He died while he was ambassador at Berlin in 1918. He was buried in the Cemetery of Yahya Efendi.

Keywords: Ibrahim Hakki Pasha, The Faculty of Political Sciences, The Faculty of Law, European travel, Grand Vizier.

¹ Dr., Osmangazi Anadolu Lisesi, Afyonkarahisar, muharrem.dorduncu@hotmail.com

² Bu makale "İbrahim Hakki Paşa İlmî, Siyasî ve Devlet Adamlığı (1863-1918)" adlı doktora çalışmamızdan üretilmiştir.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son döneminde gelişen olaylar üzerinde birçok askerî, siyasi ve ilmî şahsiyetin etkisi olmuştur. Bu kişiler üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmış ve olaylar üzerindeki etkilerinden yola çıkarak tarihe ışık tutmak istenilmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında doğan İbrahim Hakkı Paşa, Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde birçok tarihi olay içerisinde yer almıştır. İbrahim Hakkı Paşa Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra devletin çeşitli kademelerinde görevlerde bulunmuş bu görevleri yanı sıra dönemin üniversiteleri olarak kabul edilen Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk ve Hamidiye Ticaret Mektebinde hocalık yapmış ve kitaplar kaleme almış bir ilim adamıdır. Hakkı Paşa birden fazla yabancı dil bilmesinden dolayı Saray Mütercimliği ve Hariciye Nezareti görevlerinde bulunmuştur. Ayrıca meşrutiyetin ilânından sonra kurulan Sait ve Kâmil Paşa hükümetlerinde maarif nazırlığı yapmıştır (Şıvgın, 2006:7). Tarih, hukuk ve devletlerarası hukuk çalışmalarından dolayı da Bab-ı Âli Hukuk Müşavirliği görevinde bulunmuş ve bu görevi sırasında Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren iç ve dış birçok siyasi, hukukî ve iktisadî konuların çözümü için oluşturulan komisyonlarda yer almıştır.

İbrahim Hakkı Paşa, gerek ilmi kişiliği gerekse devlet adamlığı ile dönemin kabul gören ilim ve devlet adamı yapısından farklı bir şahsiyete sahip idi. Sadrazamlığı sırasında akşamları Beyoğlu'nda eğlence mekânlarına gitmesi, rahat hareketleri ve yine sadrazamlığı sırasında dinlenme ve tatil maksadıyla Avrupa seyahatine çıkması o devir Türkiye'si için alışılmamış davranışlardı (Şıvgın, 2006:8).

1. Doğumu ve ailesi

İbrahim Hakkı Paşa, 18 Nisan 1863'te İstanbul'da doğmuştur. Kafkasya'dan göç etmiş, Gürcü kökenli bir aileye mensuptur.³ Babası Şehremaneti Meclisi Reisi Sakızlı Ahmet Remzi Efendi, annesi Mirat Hanımdır. İbrahim Hakkı Paşa hayattayken eşi Suat Hanım⁴ ve kızlarından biri verem yüzünden vefat etmiştir (Findley, 1996:209). Geriye kalan tek kızı Ayşe Remziye Hanımla birlikte yaşamıştır (Uşaklıgil, 1965:170; Öztuna, 1969:701; Süreyya, 1996:460). Kızı Ayşe Remziye Hanım, Hasan Cemil Bey⁵

³ İbrahim Hakkı Paşa'nın torunu Prof. Dr. Halet Çambel ile 16.08.2011 tarihinde Arnavutköy'deki evinde yaptığımız görüşmeden nakledilmiştir; İbrahim Hakkı Paşa'nın babası, savaşta esir düştükten sonra Osmanlı Devleti'nin hizmetine giren bir Gürcü'nün oğlu idi. Ailesi Ahmet Remzi Efendi'yi satın aldıkları bir Çerkez cariye olan Mir'at ile evlendirdiler. Ahmet Remzi Efendi, memuriyetinin ilk yıllarında Avrupa'da bazı görevlerde bulunmuş, liberal düşüncelidir (bk. Findley, 1996: 209).

⁴ İbrahim Hakkı Paşa'nın torunu Prof. Dr. Halet Çambel ile yapılan konuşmadan nakledilmiştir. 16.08.2011, Arnavutköy, İstanbul.

⁵ Hasan Cemil (Çambel) Bey, 1879'da İstanbul'da doğdu. 1896'da Harp Okulunu, 1900'de Harp Akademisini bitirdi. Kurmay Yüzbaşı olarak Almanya'ya gönderilerek Prusya Harp Akademisinde öğrenimini tamamladı (1902). Bir süre Karlsruhe'de General Hindenburg'un Karargâhında çalıştı. Yurda dönüşünde Selanik'te Rumeli Genel Müfettişliği ve Jandarma Islahât Müfettişliğinde görevlendirildi. Balkan Savaşı'nda genel karargâh hareket şubesi müdürlüğü yaptı. 1913'de Berlin Büyükelçiliği Askerî Ataşesi oldu. 1915'de Irak cephesinde 51. tümen komutanlığına atanmasıyla tümeni ile Felâhiye Savaşı'na katıldı. 1917'de yeniden Berlin Askerî Ataşeliği'ne gönderildi. Mütarekeden sonra Kurmay Albay rütbesinden emekliye ayrıldı. Bir

evlenmiş ve bu evlilikten, Fatma Perihan, Halet, Leyla ve Bülent Çambel adlarında dört çocuğu olmuştur.

2.Eğitim Hayatı ve Şahsiyeti

İbrahim Hakkı Paşa, Sıbyan Mektebi'nden sonra kayıt olduğu Beşiktaş Rüştiye Mektebini 28 Ekim 1876 bitirdi (B0A.DH.SAİD,0183/0100). Bir süre Mahrec-i Aklâm'da okuduktan sonra yeni açılan Mekteb-i Mülkiyeye 20 okul numarası(Çankaya, 1954:54) ile ilk öğrencilerinden biri olarak kayıt oldu (Pakalın, 2008:136; İnal, 1953:1763). Abdurrahman Şeref, İbrahim Hakkı Paşa'yı Mülkiye'ye kendisinin kayıt ettiğini belirterek olayı şöyle anlatmaktadır: “1293 senesinde küşâd edilen Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'ye ilk kaydolunan talebelerdendir. İsmi, mektebin künye defterine kendi kalemimle kaydettim. Pederine müşâbehet-i tâmmesi vardı. Kaydının icrâsı için müdürîyyet odasına geldiğinde, bu müşâbehet nazar-i dikkatimi celbeyledi. On beş on altı yaşlarında ahlak ve tombul, kısa boylu bir çocuk idi.”(Şeref, 1334:2-3).

İbrahim Hakkı Paşa, Mekteb-i Mülkiye'deki öğrenciliği sırasında parlak zekâsı, çalışkanlığı, güzel hâl ve hareketlerinden dolayı okul arkadaşları tarafından örnek alınan bir öğrenci idi. Mekteb-i Mülkiye'de beş sene başarılı bir öğrenim sonucunda Sunûf-i İdâdiye ve Âliyesinden 27 Ağustos 1882 tarihinde birincilikle mezun oldu (DH.SAİD,0183/0100; Maârif Salnamesi, 1312:517; Şeref, 1334:2-3; Pakalın, 2008:136).

İbrahim Hakkı Paşa, öğrenciliğinden itibaren okumaya, araştırmaya ve yabancı dil öğrenmeye büyük önem vermiştir. Süleyman El Bestânî: “kendilerinde tahsil-i ilm ve maârifete olan heves ve inhimâk diploma almakla son bulmadı.” diyerek, ilmi çalışmalarına devam ettiğini belirtir (Chicago Sergisi, 1893:14). İlme karşı merakı Mülkiye'den mezun olmakla son bulmamış, mezuniyetinden sonra büyük bir heves ve gayretle çalışmalarına devam ederek Fransızca'yı ılerletmiş, İngilizce öğrenmiş ve hukuk bilgisini artırmıştır (Gövsa, 1933:648). İbrahim Hakkı Paşa, sadrazamlığa atandığı zaman Sabah gazetesinde yayınlanan hal tercümesinde: “Arapça, Farsça, Fransızca lisanlarını mükemmelen bildiği gibi İngilizceyi okuyup yazıyor, İtalyanca söyleyebiliyor ve Almanca'ya da vâkıf” olduğu belirtiliyordu (Sabah, 1325:3). Halit Ziya, İbrahim Hakkı Paşa için: “Onun bütün ömrü okumakla, çalışmakla, durmadan, dinlenmeden kafasının servetini artırmakla geçirdi.”(Pakalın, 2008: 140). Diyerek, çalışma azmini, ilme karşı açlığını ifade etmiştir. İbrahim Hakkı Paşa'nın bu çalışma azmi özellikle yabancı dilde kendisini yetiştirmesi, ileride alacağı görevlerde gösterdiği başarılarıyla dikkat çekecektir. Mehmet Zeki Pakalın'ın, Abdurrahman Şeref Bey'den naklettiği gibi: “Siyâset-i dâhiliyye ve hariciyye sahasında at oynatacak bir ricâl-i devlet olmak üzere yetişiyor ve rütbe ve nişânlarla da taltîf olunuyordu.”(Pakalın, 2008:142).Yabancı dil bilgisi

---

aralık Haliç Vapurları İşletmesi Müdürlüğü yaptı. 1928'de Bolu'dan milletvekili seçilerek TBMM üyesi oldu. VIII. dönem sonuna (1950) kadar milletvekilliğini sürdürdü. Türk Tarih Kurumu'nun kurucu üyelerinden olup 1935'de Yusuf Akçura'nın ölümü üzerine Atatürk tarafından kurum başkanlığına getirildi. Bu arada Berlin'deki Alman Arkeoloji Enstitüsünün onur üyeliğine seçildi (1939). 88 yaşında İstanbul'da öldü(<http://www.ttk.org.tr>).

dikkatleri üzerine çekmiş ve Mabeyn Mütercimliğine getirilmiştir. Ayrıca kitap okumaya büyük bir merakı olduğu bilinen Padişah II. Abdülhamit'e bizzat kendi el yazısı ile Fransızca'dan romanlar çevirmiştir (Adıvar, 1968:892).

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1889'da İstanbul'a ilk gelişiinde İmparator'un maiyetinde bulunması için yabancı dil bilen bir kişi aranmış ve bu görev İbrahim Hakkı Paşa'ya verilmiştir. İbrahim Hakkı Paşa, engin bilgisi ve kültürü ile İmparator'un dikkatini çekmiştir. İmparator: *"Bu genç her şeyi bilir!"* diyerek kendisinden II. Abdülhamit'e övgüyle bahsetmiştir (Servet-i Fünûn, 1334:408-411).

İbrahim Hakkı Paşa Mekteb-i Mülkiye'de okumuş, mezun olduktan sonra da şahsi gayretleri ile bilgisini bir hayli artırmış, ilmî yönü yüksek olmasına rağmen seciyesindeki bayağılık, yasak olan şeylere karşı aşırı ilgisi, devlet ve memlekete karşı bigâneliği, milletin işleri hakkındaki kayıtsızlığı ile dikkat çekmiştir (Rey, 1945:123).

II. Abdülhamit döneminde kendisi hakkında da jurnaller verildiyse de bulunduğu memuriyetin küçüklüğü ve Abdülhamit tarafından zararsız bulunması nedeniyle herhangi bir cezaya maruz kalmadı. Kendisi o dönemde takip ettiği yöntemi ve durumunu şöyle anlatır:

"Kısmen pek dehşetli olan devr-i hamidî kısmen dahi pek gevşek idi. O devrin mahsûsâtına çok hizmet etmek ister görünenlerin bile kalben kanâatleri yoktu. Pek çoğu pek çok işleri sevmey, iyi olmasını iltizam ider fakat bunu söyleyecek kadar cesaret-i medeniyeti kendisinde görmezdi ve küçük bir hukuk müşâviri o sözü söylerse hoşuna giderdi. Hükümdarla hukûk müşâviri arasında nâzır bir paravan oluyordu. İhtimal ki hukuk müşâvirinin sözünü nâzır söylese hakkında muzırre olurdu. Fakat diğer bir ağızdan mes'uliyet ve cüret az görünür ve o diğer ağızda küçük bir adamın ağzı olduğundan fâilinin mahiyetini takdir doğrudan doğruya hükümdara taalluk etmezdi... Devr-i hamidiyede jurnalcilik edemezdim. Nitekim ihtilalcilik de istemezdim. Fakat Hukuk Müşâvirliğiyle Hey'et-i Vükelâyı mümkün olduğu kadar salim reylerle sevk etmek ve Mekteb-i Hukûk'ta muallimlikle gençlere iyi fikirler neşr etmek hoşuma giderdi. Bu da bir nevi isyan idi, fakat: " Ne zorba ol asıl, ne yavaş ol basıl." darb-ı meselimizin tecviz ettiği dereceyi geçmezdi. İşte niyet bu idi. Fiilen ne yapılabildi? Orasını bilmem." (Reşid, 1918:103-106).

İbrahim Hakkı Paşa'nın mütevâzı, nâzik, muhatabını incitmeden, gönül okşayan dille karşılık vermesi ve engin bilgisi o'na karşı hayranlık uyandıracak hasletlerdendi. Bu olumlu özelliklerine rağmen İbrahim Hakkı Paşa'nın olumsuz yönü, iyi bir siyaset adamı olamadığıdır. İbnülemin Mahmut Kemal: *"Herkes bilir ki, her bilen, bildiğini mevki-i fiile koyamaz. Nazariyyat başka, ameliyyat başkadır. Nitekim her âlim, tâlim hassasına mâlik olamaz."* diyerek, İbrahim Hakkı Paşa'nın devlet idaresindeki durumunu özetlemiştir. Hakkı Paşa'nın teorik bilgilerin geçerli olduğu görevlerde daha fazla çalışmasından dolayı uygulamada başarılı olamadığını belirtir: *"Ba husus hayat-ı resmîyesinin büyük kısmını, saray mütercimliği ve Bâb-ı Âli Hukuk Müşâvirliği gibi nazarî hizmetlerle geçirmeyip de dâhilî ve haricî me'muriyetlerde bulunarak nazariyyatı ameliyyat ile ikmâl ve bu yolda rüsum ve tecrübe istihsâl etseydi -zekâsı ve malûmatı-*

kendini, eslâfının en güzîdeleri mertebesine is'ad ederdi." (İnal, 1953:1801). İbrahim Hakkı Paşa'nın sahip olduğu bütün olumlu özelliklerine rağmen Lütfi Simâvî Bey'in dediği gibi: *"Hiç iyi bir hükûmet reisi olamazdı. Ancak, çok çalışkan ve tecrübe sahibi bir sadrazamın kabinesinde herhangi bir nâzırlığı üzerine alabilir ve yükleneceği böyle bir vazifede hakikaten faydalı olabilirdi."* (Simavi, 2004:114). İbrahim Hakkı Paşa, devlet yönetimine en sıkıntılı zamanda gelmişti. Fakat kendisini yakından tanıyanların da söyledikleri gibi, engin bilgisine rağmen böyle ağır bir görevde yoğun bir çalışma temposu göstermesi gerekirdi. Ancak böyle bir çalışma temposu Hakkı Paşa'nın karakterine uygun değildi. Nitekim başarılı olamadı. Evvelki memuriyetlerinde gösterdiği başarılarını, sadâretinde gösteremedi (Pakalın, 2008:139).⁶

Hakkı Paşa, zevkine düşkün, neşeli, geniş yürekli bir kimse olup, sadrazam olduğu zamanlarda dahi akşamları Beyoğlu'nun "münâsebetsiz" eğlence yerlerine giden, oralarda yaya dolaşan, briç oynayan, yaşadığı dönemde benzeri görülmemiş bir Osmanlı devlet adamıydı (Akşin, 1987:175). Kendisine yöneltilen en büyük eleştiri, kendisinin sadareten çıktıktan sonra akşam Beyoğlu'nda yaya dolaşması, tiyatrolara eğlence yerlerine gitmesi (Şıvgın, 2006:8), "piyasa etmesi" ve örneğin meşhur Lebon Pastanesi'nde ya da başka bir yerde sokaktaki vatandaş gibi oturup içmesidir. Paris'te müzikhollerde gezdiği de söylenmiştir. Buna, olaylar karşısındaki soğukkanlılığı, vurdumduymazlık ve umursamazlık olarak yorumlanıp eklenirse, Hakkı Paşa'nın içinde bulunduğu zor durum daha iyi anlaşılır. Bütün bu rahat hareketlerine ve özel hayatındaki sıra dışı yaşantısına karşı yapılan uyarılara kulak vermemesi ve "alışınlar" demesi de Osmanlı kamuoyunu büsbütün kızdırmıştır (İnal, 1953: 1788; Nasuhoğlu, 2007:227).

Hakkı Paşa'nın, o dönem Türkiye'sinin toplum havasına uzak bir hayat süren devlet adamı görüntüsü çizen, artık medenî memleketlerde hoş görülmemeyen, bazı garip tavırları göze çarpardı:

"Devletin, yerine göre, en önemli bir meselesini evinde halletmeye çalışır; bunu makamında ilgililerle, sorumlularla görüşerek ele almayı düşünmezdi. Bu davranışı devlet işleri karşısında laubalilikle adlandırılır; mesai çıkışında Beyoğlu'nda yaya gezmekten, bunu bir çeşit gösteriş olarak kullanmaktan çekinmezdi. Zaman zaman adi tiyatrolara giderdi. Bütün bunlar ve benzeri haller o dönem Osmanlı kamuoyu tarafından kabul edilmeyen hareketlerdi." (Simavi, 2004:114-115).

İbrahim Hakkı Paşa ilmi, siyaseti ve şahsiyeti ile *"nev-i şahsına münhasır"* bir zât idi (Tanîn, 1334:2). O, sadrazamlığı sırasında bir idareci olarak yetersizliğine rağmen, Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş önemli ilim adamlarından biri idi. Dönemin

⁶İbrahim Hakkı Paşa'nın öğrencilerinden olan Suphi İleri, Paşa hakkında şu değerlendirmede bulunur: "Hakkı Bey, derslerini bize birçok "mesela"larla anlatmak metodunu şöyle takip ederdi:

- Mesela efendiler, iyi bir kaymakam iyi bir mutasarrıf olamaz, iyi bir mutasarrıf iyi bir vali olamaz, iyi bir vali iyi bir dâhiliye nâzırı olamaz ve iyi bir dâhiliye nâzırı da iyi bir sadrazam olamaz.

Zavallı hocamız da bu kuralla, kendisi iyi bir müderris olduğu hâlde iyi bir nâzır, iyi bir elçi ve iyi bir sadrazam olamamıştı. Fakat merhum, pekiyi hoca idi ve benim neslimi Kemalizm inkılâbına pekiyi hazırlamıştı. Onun ihtirazane derslerini, "yani" lerini, "mesela" larını hiçbir vakit unutamadık." (bk: Pakalın, 2008: 145).

üniversite hocalığından sadrazamlığa kadar yükselmiş, kısacası devletin bütün kademelerinde görev almış bir kişi idi. İsmail Hâmi Danişmend'in dediği gibi "*Mekteb-i Mülkiye'den mezun olmuş yegân sadrazam, İbrahim Hakkı Paşa'dır.*" (Danişmend, 1972:99).

3.Bürokratik Görevleri

İbrahim Hakkı Paşa, ilk memuriyetine 27 Ağustos 1882'de Hariciye Nezâreti Tahrirât Kaleminde maaşsız stajyer memur olarak başlamıştır. On bir ay kadar bu görevinde kalmış ve kendisine salise rütbesi verilmiştir (DH. SAİD,0183/0100; Pakalın, 2008:136; İnal, 1953:1763). İbrahim Hakkı Paşa'nın genç yaşta Hariciye Nezâreti'nde göreve getirilmesi, büyük bir şaşkınlık yarattığı gibi aynı zamanda büyük bir öneme de sahiptir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde o zamana kadar bu gibi görevlere yabancılar getiriliyordu. İbrahim Hakkı Paşa'nın bu göreve getirilmesi Osmanlı Devleti'nin kendi uzmanlarını yetiştirebileceğinin heyecan verici bir delil olarak görülmeye başlandı (Findley, 1996:210).

2 Eylül 1883 tarihinde Hariciye Nezâreti Tahrirât Kalemi Memurluğundan 800 kuruş maaşla Mabeyin-i Hümâyûn Tercümanlığına nakil olmuştur (DH. SAİD,0183/0100; Pakalın, 2008:136; İnal, 1953:1763; Çankaya, 1954:54; Zekeriya Kurşun, 2000:311). Burada asıl görevi, Sultan II. Abdülhamit'in okuması için seçilen cinayet romanlarını çevirmektir (Findley, 1996:209).

İbrahim Hakkı Paşa 1894 tarihinde Meclis-i Sıhhiyye Üyeliğine atanmış ve görevine 12 Ağustos 1894'te istifasına kadar devam etmiştir (BEO, 454/33977). Bu görevine ilaveten Bâb-ı Âli Hukuk Müşâvirliğine de tayin edilmiştir (DH. SAİD,0183/0100; İ.HR. 345)

İbrahim Hakkı Paşa, Bâb-ı Âli Hukuk Müşâvirliği sırasında yurtiçi ve yurtdışında siyasî, hukukî ve malî konularda birçok komisyonlarda görev almıştır. Kısaca, Osmanlı Devleti'nin son döneminde hukukî ve siyasî tartışmalı konularla ilgili ne kadar komisyon kurulmuşsa hemen hemen hepsinde Osmanlı Devleti'ni temsilen yer almıştır (Güneş, 1997:691).

Meşhur kâşif Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfinin 400'üncü senesinde kâşifin ismini tebcil için 1893 yılında Chicago şehrinde uluslar arası bir sergi düzenledi (Alkan, 1997:206). Bu sergiye Osmanlı Devleti adına Serkomiser olarak İbrahim Hakkı Paşa görevlendirildi (DH.SAİD,0183/0100; BEO,172; Chicago Sergisi, 1893:15; Yıldız, 2001:142). Sultan Abdülhamit Devlet-i Âliye'nin bu sergide iyi bir şekilde temsil edilmesini istiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın "Hasta Adamı" olarak nitelendirildiği bu yüzyılda, Sultan II. Abdülhamit, bu anlayışı silmek amacıyla fuara katılmak istiyordu. Bu amaçla bir komisyon kuruldu ve tam yetkili olarak İbrahim Hakkı Paşa ve yardımcılığına ise Fahri Bey görevlendirildi (Sevinç, 2000:21-30). Batı'nın gözünde sadece folklorik özelliği olan bir ülke olarak görülmesini istemeyen Sultan Abdülhamit, sergiye katılarak Osmanlı Devleti'ni; ilerleyen, kalkınan, bilim ve

teknolojiye açık bir ülke olarak hâlâ var olduğunu göstermek istemiştir (Armağan, 2006:207).

İbrahim Hakkı Paşa, 29 Nisan 1895 tarihinde Rumeli Şimendifer tahvilatı hakkında inceleme yapmak maksadıyla oluşturulan komisyonda ve Beyrut Rıhtımı ile ilgili olarak imzalanan sözleşmede Bâb-ı Âli Hukuk Müşâviri olarak görevlendirildi (HR. HMS. İŞO, 181/70; BEO, 610/45682). 06 Mart 1896 tarihinde Cebel-i Dürüz'un ıslâh-ı ahvâli için oluşturulan heyette görev aldı (BEO, 810/60679).

İbrahim Hakkı Paşa, 3 Mart 1897 senesinde hususi görevle Bulgaristan'a gönderildi. 2 Nisan'da Bulgaristan Prensi ile bir görüşmede bulunmuştur (A.MTZ, 41/48; A.MTZ, 42/48). Rusya tebaasına verilecek tazminat faizinin ve tebaa iddialarının tetkiki için, ayrıca Kosova valisi hakkında şikâyetleri incelemek üzere oluşturulan heyette de görev aldı.

İbrahim Hakkı Paşa 16 Mart'ta bu sefer Hâriciye Nezâreti bünyesinde "*Ecnebi İşlerini Tedkik ve Takibi*" için oluşturulan komisyon başkanlığına getirilmiştir (Y.A.HUS, 369/21).

İbrahim Hakkı Paşa, 1898 Ocak ayında suçluların iâdesi, tâbiiyet ve konsolosluk müzakereleri için Yunanistan'a gönderilen heyette yer almıştır (DH. SAİD,0183/0100).

08 Eylül'de ise Osmanlı Devleti ile yabancı devletler ile yapılan ticaret ve vergilerin incelenmesi için dâimi bir komisyon teşkil edilmiş ve bu komisyonun başkanlığına İbrahim Hakkı Paşa atanmıştır (BEO, 1191/89307).

16 Aralık'ta İtalyan Hükûmeti tarafından gönderilen davet yazısında, "*Anarşistlere Karşı Cemi'yyet-i Beşeriyeyi Müdafaa İçün Beyne'd-düvel Konferansı*" adı altında Roma'da bir konferans düzenleneceği bildirilmiştir (YA.HUS,393/5).Bu uluslararası konferansa Osmanlı Devleti'nin yanı sıra, Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Macaristan, Belçika, İsviçre, İsveç, Danimarka, Norveç, Portekiz, Felemenk, Romanya, Sırbistan ve Yunanistan hükûmetleri katılmıştır. Osmanlı Devleti'ni Bâb-ı Âli Hukuk Müşâvirlerinden Nuri Bey ile birlikte İbrahim Hakkı Paşa temsil etmişlerdir (BEO,1229/92126).

İbrahim Hakkı Paşa, 23 Şubat 1900 tarihinde bazı tahkikat için Üsküp'e Bâb-ı Âli Hukuk Müşâviri olarak gönderilmiştir (BEO, 1445/108371).

16 Temmuz'da İzmir-Alaşehir hattının hâsılatı hakkındaki ihtilafı incelemek üzere görevlendirilmiştir. Aynı yıl 25 Ağustos'ta Sırbistan ve 6 Eylül'de Romanya ticaret antlaşmalarının müzakerelerine katılmıştır.

1902'de Şark Demiryolları Kumpanyasıyla ihtilafı maddelerin tetkikine memur edilmiştir. Yunanistan Konsolosluğuna ait bir meselenin görüşülmesi için İzmir'e gitmiştir. Temmuz 1904'te Tecdid-i Mu'ahadat-ı Tüccariye Komisyonu azalığında bulunmuştur (DH. SAİD,0183/0100; İnal, 1953:1764).

1904 senesinde Bulgaristan'la yapılan antlaşma maddelerinin tatbikini takip ve Bulgaristan'daki müftülerle hukûkî vakfiyenin temini ve suçluların iadesi komisyonunda bulunmuştur (AMTZ,153/6). İbrahim Hakkı Paşa 04 Şubat 1908 tarihinde Bulgaristan'a

tekrar gönderilmiştir. Burada devletlerarası anlaşmazlıkların çözümü, patent resminin müzakerelerine katılmıştır.

05 Aralık 1905 tarihinde Pul Nizâmnamesi'nin değiştirilmesi için oluşturulan komisyonun başkanı Hicaz'a gittiği için komisyonun en kıdemli üyesi olarak İbrahim Hakkı Paşa komisyon başkanlığına getirilmiştir (BEO, 2714/203482).

1907'de Şark Demiryolları Kumpanyası ile ilgili ihtilafli maddeleri görüşmek üzere Paris'e gönderilmiştir. 11 Nisan 1908'de Beyrut Rıhtım Şirketi ile ihtilafı tetkik için görevlendirilmiştir (DH. SAİD,0183/0100).

4.Hocalığı ve Verdiği Dersler

21 Aralık 1886 tarihinde 800 kuruş maaşla Mekteb-i Hukûk'ta Tarih muallimliğine tayin oldu. Temmuz 1887 tarihinde Tarih derslerine ilâveten Hukûk-ı Siyasî derslerine girmeye başladı. 1893 tarihinden itibaren Mekteb-i Hukûk'ta Hukûk-ı İdâre ve Hukûk-ı Düvel derslerini verdi (Maârif Salnamesi, 1312:579).

3 Nisan 1888'de Hamidiye Ticaret Mektebi'nde Hukûk-ı Ticaret ve İlm-i Servet derslerine de girmeye başladı. Maaşı 400 kuruş zam yapılarak 1200 kuruşa çıkarıldı. Eylül 1889'da maaşından 200 kuruş tenzil edildi. Ekim 1891 tarihinde yalnız Hukûk-ı İdâre derslerine girmeye başlamış ve maaşı 600 kuruşa indirilmiştir. 9 Ocak 1894 tarihinde İrade-i seniye ile Hukûk-ı Düvel dersi de ilave edilmiştir ve 500 kuruş zam yapılarak maaşı 1400 kuruşa çıkarılmıştır (DH. SAİD,0183/0100; MF. MKT, 1036/69).⁷

Mekteb-i Hukûk ve Hamidiye Ticaret Mektebinde ders vermeye başlamasıyla birlikte hukuk ve tarih konuları başta olmak üzere çeşitli kitaplar yayımlamaya başladı. Bu eserler daha çok ders kitapları mahiyetindeydi. Eser ders kitabı olarak yayınlanmasına rağmen hukuk alanında neredeyse hiçbir Osmanlıca eserin olmadığı bir zamanda büyük bir önem taşımaktaydı. Bu sebeple bu eser yalnız öğrencilerinin değil genel Osmanlı okurlarının da takdirini topladı (Findley, 1996:210). Tarih ve hukuk dersleri hocalığında bulunurken diğer taraftan da çeşitli konularda layihalar hazırlamıştır. 1890'da "1877 Tarihli Dersaadet Belediye Kanunu" ile ilgili olarak bir layiha hazırlamış ve Belediye Kanununda gördüğü eksiklikleri ve bunlarla ilgili çeşitli çözüm önerileri sunmuştur (YEE, 07/15/7). İbrahim Hakkı Paşa'nın yayınladığı eserlerinin en iyileri hukuk kitaplarıdır. Hukuk kitaplarını kendi eğitimi ve yararlandığı Fransız hukuk araştırmalarını düzenlemesi doğrultusunda kaleme almıştır. Bu eserler bireyleri ilgilendiren özel hukukun tersine, daha çok devleti ilgilendiren kamu hukuku alanına aittir (Findley, 1996:215). Sultan II. Abdülhamit döneminde tartışılmasına izin verilen kamu hukuku ile özel hukuk arasında yer alan ceza hukuku ile ilgilenmiş, Abdülhamit döneminin tehlikeli bir alanı olan anayasa hukuku üzerinde pek durmamıştır (Findley, 1996:215).

⁷ İbrahim Hakkı Paşa'nın Hukûk-ı İdâre ders notları kitap haline getirilmiştir (Hukûk-ı İdâre, Karabet Matbaası, İstanbul, 1308). Bu ders kitabı ülkemizde bilinen ilk İdare Hukuku kitabı olarak kabul edilmektedir (Bk. Akıllıoğlu, 1983: 56-69).

İbrahim Hakkı Paşa'nın özellikle Hukûk-ı İdâre (2 Cilt), İstanbul 1308 (1892) adlı eseri kamu maliyesine ilişkin çalışmasıyla birlikte kapsamlı bir bilimsel inceleme niteliğindedir. Eser, Fransız tarzındadır. Kitap, Devlet kurumlarıyla özel kişiler arasındaki davaları ve idare hukukunun uyumsuzluklarını oluşturur. Kanun ve nizamnamelerin daha sistematik bir şekilde yayımlanmadığı bir zamanda Türkçe bir kitabın olmadığı bir dönemde bu eser, İbrahim Hakkı Paşa'nın bulunduğu görevde ortaya koyabileceği olağanüstü önemde bir katkı olarak kabul edilmelidir (Findley, 1996:217). İbrahim Hakkı Paşa'nın bu eseri ülkemizde İdare hukuku alanında yazılmış ilk kitap olma özelliğini taşımaktadır. Avrupa'da İdare hukuku dersleri İbrahim Hakkı Paşa'nın yazdığı tarihten yüz yıl kadar önce başlamış ve bu hesaba göre ülkemizde İdare hukuku dersinin verilmeye başlaması yüz yıl, Avrupa'da ise iki yüz yıl kadar önce olmuştur (Akıllıoğlu, 1983:56-69).

İbrahim Hakkı Paşa'nın kaleme aldığı diğer kitapları şunlardır:

Medhal-i Hukûk-ı Beyneddüvel, İstanbul 1303 (1887),

Tarih-i Hukûk-ı Beyneddüvel, İstanbul 1303 (1887),

Tarih-i Umûmi, (3 Cilt), İstanbul 1305 (1889),

Küçük Osmanlı Tarihi, 1305 (1890),

Muhtasar İslâm Tarihi, İstanbul 1308 (1892)(Azmi Bey ile beraber),

Mukaddime-i İlm-i Hukûk, İstanbul 1319 (1903).

İbrahim Hakkı Paşa idarî ve ilmî alanda etkin olduğu Osmanlı Devleti'nin son döneminde liberal ve hürriyetçi kişiliği ile Batı kültürünü kavramış bir şahsiyetti. İbrahim Hakkı Paşa'nın nâzırlık ve sadrazamlık yaptığı II. Meşrûtiyet, fikir olarak Osmancılık, İslamcılık ve Türkçülük düşüncelerini temel almıştı. İslamcılık düşüncesi Mısırlı Prens Said Halim Paşa ile itibar görürken, İbrahim Hakkı Paşa'nın liberal ve batıcı yönleri onun Müslümanlık düşüncesinin dikkate alınmamasına sebep olmuştu. Hatta İbrahim Hakkı Paşa Avrupa'da şapka giyiyor diye tenkit edenlere; "Şapka ile Müslümanlığın ne alâkası var?" diyerek, o dönem düşüncelerine cesaretle karşılık veriyordu (Kutay, (t.y):9681).

İbrahim Hakkı Paşa dindar bir insan değildi. Kitapları son derece laik bir bakış açısını ortaya koymaktadır. Fakat İslam hukukuna ve bu hukukun Kur'an ve hadislerdeki esaslarına ilişkin açıklamalar getirdiğinde hiçbir dindarın karşı çıkamayacağı kadar konuya hâkimdi (Findley, 1996:221).

5.İbrahim Hakkı Paşa'nın Nâzırlık, Sadrazamlık ve Büyükelçilik Görevlerinde Bulunması

İbrahim Hakkı Paşa, 1908 Temmuz İnkılâbından bir gün önce kurulan Said Paşa hükûmetinde Maârif Nâzırı olan Haşim Paşa'nın istifa etmesi üzerine Maarif Nâzırlığına getirildi (İ.DUİT, 7/51; Pakalın, 2008:137; Kurşun, 2000:311; İnal, 1953:1765). İbrahim Hakkı Paşa'nın bu ilk nazırlığı 22 Temmuz 1908'den 22 Eylül 1908'e kadar devam

etmiş, Maârif Nâzırlığı ile birlikte Dâhiliye Nâzırlığını asil-vekil, vekil-asil olarak sürdürmüştür (İ.DUİT, 7/103; Ergün, 1996:173).

Sait Paşa'nın 4 Ağustos'ta istifası üzerine 6 Ağustos'ta II. Abdülhamit, hükûmeti kurmak üzere sadrazam olarak Kâmil Paşa'yı görevlendirdi. Kamil Paşa'nın oluşturduğu kabinede İbrahim Hakkı Paşa, önceki kabinede olduğu gibi Maârif Nâzırı olarak yer aldı (Tokgöz, 2012:216; Tanîn, 1324:2). İbrahim Hakkı Paşa, Dâhiliye Nâzırı olarak atanan Sivas Valisi Reşit Âkif Paşa İstanbul'a gelinceye kadar onun yerine Dâhiliye Nazırlığını da vekâleten üstlendi (Türk geldi, 1987:5). Reşit Akif Paşa'nın sağlık sorunlarını ileri sürerek, istifasını sunması üzerine 24 Ağustos 1908'de İbrahim Hakkı Paşa Maârif Nâzırlığı ile birlikte Dâhiliye Nâzırlığına getirildi (İ.DUİT, 7/103; Şeref, 1334:2-3).

İbrahim Hakkı Paşa, Maârif Nezâretinde uyguladığı memur tensikatından dolayı gösterilen tepkiler yüzünden Kâmil Paşa Hükûmetinden istifa etti. Çıkarmak istediği Tensikat Kanunu yüzünden istifa etmek zorunda kalan İbrahim Hakkı Paşa, 12 Ocak 1910 tarihinde sadrazamlığa getirildiğinde de bu kanunu "Adl-i İhsan" Tensikası olarak tekrar hükümet programına alacaktır (Tural, 2009:103). 15 Aralık 1908'de Roma Büyükelçiliğine atandı (İnal, 1953: 1765).

İbrahim Hakkı Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın 28 Aralık 1909 tarihinde sadrazamlıktan istifası üzerine İstanbul'a çağrılmış ve Sultan Mehmet Reşad'ın yayınladığı Hatt-ı Hümayûn ile 12 Ocak 1910 tarihinde vezâret rütbesi⁸ ve 25.000 kuruş maaş ve 5.000 kuruş tahsisat ile sadrazamlığa getirilmiştir (DH. DAİD.0183/0100; Takvim-i Vekayi, 1325:1; Tasvir-i Efkâr, 1325:2; Pakalın, 2008:137; Karal, 1996:120).

İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazamlığı sırasında İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesi ve bu işgal karşısında yeterli askeri ve siyasi tedbirler almaması hatta daha önceki dönemlerde alınan tedbirleri bir şekilde devam ettirmemesi tepkilere sebep olmuş, İtalya'nın işgalinden dolayı gösterilen bu tepkiler karşısında 1 yıl 8 ay 17 gün süren sadrazamlık görevinden 29 Eylül 1911'de istifa etmiştir.

İtalya'nın verdiği ultimatom İbrahim Hakkı Paşa ile ilgili bir şâyia da çıkmasına sebep olmuştu. İtalyan Maslahatgüzarının, İbrahim Hakkı Paşa'ya ultimatomu İtalyalı Kont Rubilano Paşa'nın evinde briç oynarken verildiğine dair söylentiler çıkmıştı. Ahmet Reşid Bey kitabında bu olayla ilgili işittiklerini ihtiyatla yazdığını belirtmektedir: "*Hakkı Paşanın sadareti zamanı "Ala ala hey" le geçmiş ve son perdede İtalyanların Trablusgarb'a uzattıkları dest-i teaddî bu vodvile facia ile nihayet vermiştir. İtalyan ultimatomuna dair Roma sefaretinden gelen telgraf kendisine, jandarma tensikî için Türkiye hizmetine alınmış olan, İtalyan generalinin evinde briç oynamakla meşgul iken getirilmiş; oyuna devam etmek için zarfı açıp okumamış. Nihayet, galiba işten haberdar olan, generalin refikasının israrile zarfı açarak hakikat-ı hâli öğrenmiş. İşittiğim bu vakia, teseyyüp ve ihmalin pek ileri bir derecesini gösterdiği için, fakat kayd-ı ihtiyat ile*

⁸ Duyun-ı Umumiye müdürlüğünden emekli Rauf Bey, İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazam olması üzerine şu beyti kaleme almıştır:

"Sanırım sadr-ı cedid, sadra şifa-bahşadır,
Aldı hakkıyla vezaret beğimiz, paşadır."(Bk. İnal, 1953: 1766).

zikrediyorum.” (Rey, 1945:123). Ahmet Reşid Bey’in bu yazdıklarını İbnülemin Mahmut Kemal değerlendirirken, İbrahim Hakkı Paşa gibi zeki ve muktedir bir zata bunları söylemeye razı olmadığını eğer doğru ise Paşa’nın gaflet ve ihanet içinde olduğunu belirtir: “*Hakkı Paşa gibi zeki ve muktedir bir zate isnad etmeğe gönlümüzün razı olmadığı bu vak’a “hakikate müvafık ise fecaatini “teseyyüb ve ihmal” kelimeleri tarif edemez. Bu, her şeyden evvel birkaç suretle vazifeye ihanet ve devlet ve millete karşı -fart-ı gafletle karışık- hiyanet ad olunmak zaruridir.*” (İnal, 1953:1773).

Mabeyn Müşâviri olan ve aynı zamanda İbrahim Hakkı Paşa’yı yakından tanıyan Lütfi Simavi, “Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim” adlı eserinde bu konunun aslı esası olmayan bir yalan olduğunu belirterek, bu açıklamasını vicdani bir görev olarak ifade ederek şöyle yazmaktadır: “*Mevzu ile alâkalı bir hususu da şurada belirtmeyi bir vicdan vazifesi saymaktayım, İtalya’nın ültimatununun halk arasında yayılmasından sonra ortalığa şöyle bir şayiye atılmıştı: Güya o gece Hakkı Paşa ki İtalyan dostu sayılırdı, sadrazamlığa Roma sefirliğinden gelmişti, İtalyalı Kont Rubilano Paşa’nın evinde bu adamla kumar oynamakta imiş. Ültimatom kendisine, işte bu kumar masasında iken ve bir İtalyanla kumar oynarken verilmiş imiş. Bu söylentinin hiçbir aslı esası yoktur, kattiyetle yalandır.*” (Simavi, 2004:161).

İbrahim Hakkı Paşa’nın İtalyan Kont Rubilano Paşa’nın evinde briç oynarken İtalya’nın ültimatomunu aldığına dair söyletiyi 29 Eylül tarihli Tanîn gazetesinde çıkan haber de yalanlıyordu. Tanîn gazetesi: “*Dün Sadrazam Hakkı Paşa öğle üzeri Bâb-ı Âli’ye gelmesine müteâkib Bâb-ı Âli’ye gelen İtalya maslahatgüzarı Martino ile mülakat etmiştir. Esna-yı mülakatda maslahatgüzar İtalya Hükümetinin Hükümet-i Osmaniyye’ye irsal ettiği ültimatomu tebliğ etmiştir. Martino’nun avdetini müteakib Avusturya Maslahatgüzarı da Sadrazamı ziyaret etmiştir. Sadrazam Paşa bunu müteakib derhâl Mabeyn-i Hümayûna azimetle vükelâyı telefonla davet ederek tebliğ edilen nota hakkında müzâkerede bulunmuşlardır. Müzâkere gayet uzun ve hararetili devam ettiği cihetle Sadrazam ve Dâhiliye Nâzırı Bâb-ı Âli’ye gelememişlerdir.*” (Şıvgın, 2006:45; Tanîn, 17 Eylül 1327:1).

İbrahim Hakkı Paşa sadrazamlıktan istifa ettikten bir süre sonra Mekteb-i Mülkiye’de ders vermeye başlamış daha sonra 1913 başında çeşitli antlaşmalar yapmak üzere İngiltere’ye müzakereci olarak gönderilmiştir. Osmanlı Devleti’nin Balkan Savaşlarıyla düştüğü kötü durumdan İngiltere’nin desteğini alarak kurtulabileceği düşüncesi hükümet çevrelerinde yer almıştı. 23 Ocak 1913 tarihinde hükümeti tekrar ele geçiren İttihat ve Terakki bu politikayı uygun bulmuştu. İttihat ve Terakki’ye bu siyaseti uygun olduğunu ileri süren İbrahim Hakkı Paşa’dır. İbrahim Hakkı Paşa’ya göre İngiltere’nin yardımı alınmalıydı ve ayrıca İngiltere ile Almanya’nın ortaklaşa hareketleri sayesinde Osmanlı Devleti’ni koruyup kalkındıracağını söylüyordu (Kurşun, 2000:312). Osmanlı Devleti eğer İngiltere ile anlaşmayı başarabilirse ayrıca şu ekonomik yönleri de kazanmayı amaçlıyordu: Gümrüklerin artırılması, Gümrüklerde tarife usulünün kabul edilmesi, petrol, ispirto ve şeker satışının tekelleştirilmesi, yabancı postalarının kaldırılması, oktruvanın konabilmesi, kapitülasyonların hafifletilmesi ve İngiltere’nin ekonomik yardımının sağlanması (Bayur, 1991:333). Yapılan antlaşmalar I. Dünya

Savaşın başlaması üzerine uygulanamamış ve İbrahim Hakkı Paşa İstanbul'a geri çağırılmıştır.

İstanbul'a geri dönen İbrahim Hakkı Paşa 21 Temmuz 1915 tarihinde bu sefer Berlin'e büyükelçi olarak görevlendirildi (İ.HR,1333:435)⁹ ve vefatına kadar burada kaldı.

İbrahim Hakkı Paşa, Berlin Büyükelçisi olarak görev yaparken bu görevine ilâveten 10 Şubat 1917 tarihinde Meclis-i Âyân üyeliğine atandı (İnal, 1953:1782).

İbrahim Hakkı Paşa yine Berlin'de bulunurken Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in 14 Ekim 1917 tarihinde üçüncü defa İstanbul'a ziyaretinde İmparatora refakat etmek üzere yurda gelmiştir (Kuşun, 2000:313).

İbrahim Hakkı Paşa Berlin Büyükelçiliği sırasında 1918 senesinde İttifak devletleriyle Sovyet Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasında Osmanlı Devleti heyeti içinde yer almıştır.

6. Vefatı

İbrahim Hakkı Paşa Berlin'de yakalandığı dizanteriden 8 gün hastanede yatmıştır. Burada Doktor Kravs ve diğer doktorların tedavilerine rağmen 29 Temmuz 1918 Pazartesi günü saat 19.00'da vefat etti (İnal, 1953: 1782). İbrahim Hakkı Paşa cenazesi tahnit edilerek 5 Ağustos 1918 Pazartesi günü Balkan Treni ile İstanbul'a getirildi. Cenazesi Sirkeci İstasyonu'ndan alınarak bir istimbotla Beşiktaş İskelesi'ne getirilmiş ve buradan Sinan Paşa Camii'nde bulunan Neccarzâde Dergâhı'ndaki türbeye konuldu (Sabah, 6 Ağustos 1334:2; Tanîn, 6 Ağustos 1334:1). 6 Ağustos 1918 Salı günü kılınan cenaze namazını müteakip devlet töreni ile Beşiktaş'ta bulunan Yahya Efendi türbesine götürülerek burada defnedildi (Sabah, 7 Ağustos 1334:2).

7. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Avrupa Seyahati

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa 9 Ağustos 1910 tarihinde dinlenmek ve romatizma tedavisi için Avrupa seyahatine çıktı. Bir Osmanlı sadrazamının böyle bir seyahate çıkması tepkilere sebep oldu. İbrahim Hakkı Paşa'nın yakın arkadaşı ve aynı zamanda padişahın Başmabeyincisi olan Lütfi Simavi Bey, Sadrazam'ın bu seyahatini Avrupalı devlet adamlarının dinlenmek ve aynı zamanda siyasi görüşmeler yapmak üzere her sene bir-iki ay resmi izinle gerçekleştirdikleri seyahatlere özenerek yaptığı düşüncesindedir. Lütfi Simavi Bey, İbrahim Hakkı Paşa'yı çok sevip saymasına rağmen onun gerçekleştirdiği bu seyahatin zamanının uygun olmadığını belirterek eleştirmektedir: *"Memleketimizde daha hiçbir meselenin lâıkiyla rayına oturmadığı ve elbirliğiyle geceyi gündüze katarak çalışmamızın lâzım geldiği bir zamanda, devletin en büyük mesuliyetini omuzlarında taşıyan bir sadrazamın, hele bir mecburiyet de mevzubahs değilken, işleri*

⁹ 30 Ekim 2012 tarihinde Başbakan Recep Tayyip Erdoğan açılışını yaptığı, Türkiye'nin Berlin Büyükelçilik yeni binasının oldu yer, İbrahim Hakkı Paşa tarafından 24 Mayıs 1918 tarihinde Osmanlı mülkiyetine geçirilen Berlin'deki ilk Osmanlı sefaretinin bulunduğu yerdir.

bir tarafa bırakıp böyle bir seyahate çıkmasına o günlerde hiç de lüzum yoktu."¹⁰ İbnülemin Mahmut Kemal İnal da İbrahim Hakkı Paşa'nın Avrupalı devlet adamlarına özenerek böyle bir seyahate çıktığı görüşündedir. İnal, Avrupalı devlet adamların ülkeleri için yorucu siyasi çalışmalardan sonra yurtiçi veya yurtdışı seyahate çıktıklarını, seyahatleri sırasında ülkelerinin menfaatlerine hizmet edecek görüşmelerde de bulduklarını ifade ettikten sonra İbrahim Hakkı Paşa'nın seyahatini alaya alarak eleştirmektedir: *"Bizim sadr-ı âzamımız da fartı iştigalden ve hal ettiğince mühim meselelerden(!) Mütevellit teabi dimağının ve zaafı bedeninin(!) tedavisi için istirahatata lüzum görmüş olacak ki Avrupa'dan geleli henüz altı ay olduğu halde –tebdili hava vesile-i bi manasile- yine Avrupa'ya yürümüştür."* (İnal, 1953:1770).

Fakat İbrahim Hakkı Paşa'nın Avrupa seyahatinin yersiz olduğuna dair bu görüşlere rağmen basında Sadrazamın seyahat esnasında önemli görüşmelerde bulunacağına dair haberler de yer alıyordu. Sabah gazetesi, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Avrupa'ya yapacağı seyahatte Girit meselesi ile ilgili görüşmeler yapacağını bildiriyordu. Gazetenin haberine göre İbrahim Hakkı Paşa, Girit meselesiyle ilgili olarak dört devletle bir görüşme yapacak, sonra Almanya ile birlikte Avusturya-Macaristan ile de görüşecekti (Sabah, 1 Temmuz 1326:1). 11 Temmuz 1910 tarihli Tanîn Gazetesinde ise Fransa ile Rusya dışişleri bakanlarının Ağustos ayı içinde bir görüşme yapacakları, bu görüşmenin olacağı zaman Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Avrupa'ya seyahat edeceği ve bu seyahati esnasında Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Kont Aehrenthal ile Marienbad'da bir görüşmede bulunacağı bildiriliyordu (Tanîn 3 Temmuz 1326:2).¹¹ Tercüman-ı Hakikat ise La Turkiya gazetesini kaynak göstererek Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın İngiltere'ye de giderek İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ile Girit meselesi hakkında bir görüşme yapacağını yazıyordu (Tercüman-ı Hakikat, 31 Temmuz 1326:3).

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa 9 Ağustos 1910 tarihinde İstanbul'dan Romanya Vapuru ile ayrıldı. Yol güzergâhı olarak önce Köstence limanına oradan Romanya Sinaia'ya uğrayacaktır. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Romanya'dan sonra Avusturya'ya geçecektir (İkdâm, 28 Temmuz 1326:2; Tanîn, 28 Temmuz 1326: 1). Avrupa seyahati hakkında Viyana sefaretine resmi yazının gönderildiği bildiriliyordu (Tanîn, 19 Temmuz 1326:2; Terüman-ı Hakikat, 27 Temmuz 1326). Sadrazam'ın seyahatte bulunduğu sırada yerine Şeyhülislam'ın vekâlet edeceği hükümet işlerinin takibini ise, Adliye Nazırı Necmeddin Bey'in yürüteceği bildiriliyordu (Tanîn, 27 Temmuz 1326).

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa 10 Ağustos'ta Köstence'den Bükreş'e geçmiş ve 11 Ağustos'ta Romanya Kralı Carolile görüştüğten sonra Viyana'ya hareket etmiştir (Tanîn, 30-31 Temmuz 1326).

¹⁰ İbrahim Hakkı Paşa, Avrupa seyahati sırasında Romanya kralı, Avusturya-Macaristan hariciye nazırıyla ve Fransa'da bazı devlet adamlarıyla görüşmeler yapmasına rağmen Lütfi Simavi Bey bu seyahati siyasi bir lüzum üzerine yapılmadığını belirtir (Bk: Simavi, 2004: 113).

¹¹ Bir gün sonraki Tanîn'de İbrahim Hakkı Paşa'nın yakında seyahate çıkacağını ve Avrupa kabinelerini ziyaret edeceğini bu seyahatinde tedavi için Marinbad'a da uğrayacağını burada Avusturya-Macaristan hariciye nazırı ile de bir görüşme yapacağı tekrarlanıyordu (Bk. Tanîn, 1326:2).

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Marienbad'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Hariciye Nazırı ile görüşecek olması Avrupa basınında yankı bulmuş ve yapılacak görüşme hakkında çeşitli yazılar yayınlanmıştır. Fransa basını bu ziyarete fazla bir önem verilmediğini belirtiyordu. Tanîn gazetesi, Fransa basınındaki bu genel görüşü şöyle yansıtmaktadır: Sadrazam Hakkı Paşa'nın yaptığı bu seyahatle Türkiye'nin mevcut siyasetinde hiç bir değişiklik yapamayacağını, Türk Hükûmeti'nin şimdiye kadar edindikleri tecrübeye göre kendilerine, “*maddeten ibrâz-ı samimiyyet ve menâfi' etmiş olan devletleri*” gücendirmeyeceğinin bilincinde olduğu ifade ediliyordu. Bu sebeple seyahatte İbrahim Hakkı Paşa'nın yapacağı görüşmelerin diğer devletlerle olan ilişkilere zarar vermemesine dikkat etmesi gerektiği vurgulanıyordu (Tanîn, 1 Ağustos 1326).

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, 13 Ağustos akşamı Viyana'ya gelmiş ve ertesi gün Viyana'da Sefir Mustafa Reşit Paşa ile birlikte şehri gezerek tiyatroya gitmiştir (Tanîn, 3 Ağustos 1326). Viyana'dan Marienbad'a geçerek burada Avusturya-Macaristan Hariciye Nâzırı Kont Aehrenthal ile bir görüşme yapacaktır. İbrahim Hakkı Paşa'nın Marienbad'da yapacağı görüşme ile ilgili Tanîn Gazetesi, Avusturya gazetelerinden Neu Free Presse'de yayınlanan bir makaleyi iktibas ederek Avusturya kamuoyunun görüşme ile ilgili bakışını aktarmaktadır. Bu makaleye göre, İki ülke arasında başlayan dostluğun daha da kuvvetleneceği ve bu görüşmede her iki devlet adamının siyasi konuları gündeme alarak Türkiye ve Avusturya-Macaristan devletlerinin ortak çıkarlarını görüşeceği bildiriliyordu (Tanîn, 4 Ağustos 1326). Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ile Avusturya-Macaristan Hariciye Nazırı görüşme esnasında çeşitli konuları ele alacaklarını bu konular arasında özellikle Girit meselesi, Makedonya meselesi, Osmanlı gümrüklerinde alınan % 8 verginin % 11'e yükseltilmesinden sonra tekrar artırılmaya çalışılması ve kapitülasyonların kaldırılması ifade edilmektedir. İbrahim Hakkı Paşa'nın Marienbad'da sadece Kont Aehrenthal ile görüşme yapmayacağı ayrıca Sırbistan Başvekili ve Hariciye Nâzırı ile de görüşeceği belirtiliyordu (Tanîn, 4 Ağustos 1326).

Tanîn, İbrahim Hakkı Paşa'nın Kont Aehrenthal ile yapacağı görüşmeden önce Avrupa basınındaki değerlendirmeleri aktarmaktadır: “*Şu son on beş gün içinde Hükümet-i Osmaniye'nin Avusturya-Macaristan ve Almanya ile bir ittifak-ı siyasi ve askeri akdine mütemâyil bulunduğu delâlet edecek hiç bir hâdise tevellüd etmemiştir. Bu münâsebetle yine tekrar ederiz ki Hükümet-i Osmaniye'nin düvel-i muazzamadan biri yahut bir kaçıyla bir ittifak-ı siyasi akd etmemesinde pek büyük menâfi' mevcuttur. Avusturya-Macaristan ve Almanya ile nasıl münâsebât-ı samimiyyede bulunacak ise Rusya, İtalya, Fransa ve İngiltere ile de öyle münâsebâtta bulunmasında pek büyük faideler mevcuttur.*” (Tanîn, 5 Ağustos 1326). İbrahim Hakkı Paşa'nın Marienbad'da Avusturya Harice Nazırı Kont Aehranthal ile yaptığı görüşme Osmanlı Devleti'nin İttifak devletlerine yaklaşması olarak görülmesine, Alman basınında bu değerlendirmenin yanlış olduğu, İbrahim Hakkı Paşa ile Kont Aehranthal arasında yapılan görüşmede Türkiye'nin Üçlü İttifak'a girmesinin konuşulmadığı belirtiliyordu. Osmanlı Devleti'nin herhangi bir ittifaka girmeyeceği ifade edilerek: “*Hükümet-i Osmaniyye'nin en büyük istifadesi elyevm mevcûd olan hey'et-i müttefika-i düveliyyeden hiç birisine intisab etmeyerek şimdiye kadar ta' kib eylemekte bulunduğu umûm devletlerle hoş geçinmek,*

hüsn-i münasete bulunmak politikasında devam etmektir.” (Tanîn, 6 Ağustos 1326). Osmanlı Devleti’nin herhangi bir üçlü gruba dâhil olmasının siyasî ve iktisadî sıkıntılara neden olacağı, bu yüzden böyle bir tercih yapmaktan kaçınmasının daha faydalı olacağı ifade ediliyordu.

Bir başka değerlendirmeye göre ise İbrahim Hakkı Paşa ile Kont Aehrenthal arasında yapılan görüşmenin tesadüf olmadığı vurgulanıyordu. İki ülke devlet adamlarının bu görüşmesi Bosna-Hersek’in ilhakından sonra ilk defa yapıldığına dikkat çekiliyordu. Bu değerlendirmeye göre Avusturya, Türkiye aleyhine bir genişleme siyaseti takip etmiş olsaydı, özellikle Avusturya’nın Arnavutluk isyanına karışma gibi bir politikası olsaydı, İbrahim Hakkı Paşa’nın böyle bir görüşmeye yanaşmayacağı ifade ediliyordu (Tanîn, 15 Ağustos 1326).

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa’nın Avusturya Hariciye Nazırı ile yaptığı görüşme İtalya’da da dikkatleri çekmiş ve İbrahim Hakkı Paşa’nın daha İtalya’da elçi olarak bulunduğu sırada Avusturya’ya yakınlığına dikkat çekilmiştir. Hakkı Paşa’nın sadârete tayininden önce Roma’da verdiği bir mülakatta Avusturya hükûmeti hakkında olumlu konuşması İtalya’da dedikodulara sebep olmuştu. Çünkü Avusturya’nın Bosna-Hersek’i ilhak etmesinin etkisi hala geçmemiş olduğu halde İbrahim Hakkı Paşa’nın Avusturya hakkındaki bu görüşleri Osmanlı Devleti’nin değil İbrahim Hakkı Paşa’nın şahsi fikirleri olarak algılanmıştı. Fakat şimdi Marienbad görüşmeleriyle bu düşüncenin Osmanlı hükûmetinin de görüşü olarak algılanmasına sebep olmuştu (Tanîn, 19 Ağustos 1326).

İbrahim Hakkı Paşa Marienbad’dan sonra Viyana’ya gideceği, buradan Berlin ve Paris’e geçeceği belirtiliyordu. İstanbul’dan yapılan açıklamaya göre Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Paris’te Girit meselesi ve Fransa’dan talep edilen istikrâz için görüşmelerde bulunacaktı (Tanîn, 20 Ağustos 1326). İbrahim Hakkı Paşa, Paris’te Fransa Hariciye Nâzırı Mösyo Pichon ile bir görüşme yaptı. Görüşmede istikrâz konusu ele alınmış ve Fransa Hariciye Nâzırı istikrâzla ilgili olarak Fransa’nın kendi menfaatini düşüneneğini belirterek şöyle demiştir: *“Fransa Hükûmeti yeni istikrâz tahvilâtının Paris borsasınca kabulüne ancak Hükûmet-i Osmanîye’nin irâe edecek te’minâtın kavî esaslara müstenid olduğu ve Fransa âlem-i iktisadiyesinin emniyetini ihrâz edebildiği takdirde muvafâkat eyleyecektir.*” (Tanîn, 24 Ağustos 1326). Eğer Fransa’yı tatmin etmeyecek bir teminat olursa istikraz görüşmelerinden vazgeçileceği belirtmiştir:

La Journal Gazetesi 7 Eylül tarihinde İbrahim Hakkı Paşa ile yapılan bir mülakatı yayınladı. İbrahim Hakkı Paşa bu mülakatta Girit meselesi, istikraz ve ittifak konularıyla ilgili görüşlerini belirtiyordu;

“Hükûmet-i Osmanîye Girit meselesinde Girit mebuslarının Yunan Meclis-i Millisi müzakerâtına iştirak etmelerine hiç bir suretle müsaade etmeyecektir. Şahsım itibarıyla düvel-i hâmiyenin hukûk-ı meşruiye-i Osmanîyeye karşı bir tecavüz veya şiddette bulunacağını zannetmem. Esasen Girit meselesinin suret-i katiyyede hal olunması da pek uzak değildir. İstikraz meselesine gelince, Hükûmet-i Osmanîye bu husûsta Osmanlı Bankası’nın muavenetine arz-ı iftikar etmek istemiyor. Maliye Nâzırı bu babdaki müzâkerâti o derece haysiyet ile icra eylemiştir ki Fransa’nın bundan hiç bir

suretle âdem-i hoşnudu beyan etmeğe hakkı olamaz. Osmanlı Bankası'nın tevsiti meselesiyle istikraz te'minatı hakkında bu kadar söz söylenmesinin sebebini bir türlü anlayamıyorum. Bu istikraz meselesinde son sözü söyleyebilmek hakkı Osmanlı Meclis-i Meb'ûsanına ait olacaktır. Hükûmet-i Osmaniyye'nin ittifâk-ı müsellese dâhil olup olmayacağı meselesine gelince bu babda sizi te'min ederim. Hükûmet-i Osmaniye münasebât-ı beyneddüveliyede hâiz olduğu istiklâl-i tammı bâdemâ dahi muhafaza eylemek niyetindedir.” (Tanîn, 27 Ağustos 1326).

İbrahim Hakkı Paşa, 1 aydan fazla süren Avrupa seyahatinden 29 Eylül 1910 tarihinde İstanbul'a dönmüştür. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, dinlemek ve romatizma tedavisi görmek üzere Marienbad kaplıcalarına gitmiş ve bu seyahati esnasında Avrupa'da çeşitli devlet adamlarıyla görüşmelerde bulunmuştu. Özellikle Avusturya Hariciye Nazırı ile görüşmesi Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletlerine yakınlaşması olarak algılanmıştır (MMZC, 18 Kanûn-ı Evvel 1326:726).

Sonuç

İbrahim Hakkı Paşa, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişmiş önemli bir ilim adamıdır. Hakkı Paşa gerek yazdığı eserlerle gerekse yaşantısıyla Osmanlı kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Sadrazamlığa getirilişiyle ülke içinde büyük beklentilerin doğmasına sebep olmuştur. Onun sadrazamlık öncesinde hocalığı, engin bilgisi ve sempatik kişiliği Osmanlı kamuoyunda sevilmesine yol açmış ve başarılı bir sadrazam olacağı inancını doğurmuştur. Fakat teorik olarak sahip olduğu bilgileri sadrazamlığı sırasında karşılaştığı reel politika karşısında kullanmayı başaramamıştır. Bu başarısızlığında onun siyasetin içinde yer almaması ve sahip olduğu kişiliğin etkisi de yer almaktadır. Sadrazamlığı sırasında gerek sivil gerekse askeri kökenli politikacıların güdümünde kalması, başarısızlığın bir başka sebebi olmuştur. Lütfi Simavi Bey'in dediği gibi: “Hiç iyi bir hükûmet reisi olamazdı. Ancak, çok çalışkan ve tecrübe sahibi bir sadrazamın kabinesinde herhangi bir nâzırlığı üzerine alabilir ve yükleneceği böyle bir vazifede hakikaten faydalı olabilirdi.” Vefatı üzerine Tanîn gazetesinde ifade edildiği gibi İbrahim Hakkı Paşa ilmi, siyaseti ve şahsiyeti ile “nev-i şahsına münhasır” bir zat idi (Tanîn, 7 Ağustos 1334).

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- Bâb-1 Ali Evrâk Odası Mümtâze Kalemi, (A.MTZ), Dosya no: 41, Gömlek no: 48
Bâb-1 Ali Evrâk Odası Mümtâze Kalemi, (A.MTZ), Dosya no: 42, Gömlek no: 48
Bâb-1 Ali Evrâk Odası Mümtâze Kalemi, (A.MTZ), Dosya no: 153, Gömlek no: 6
Bâb-1 Ali Evrâk Odası (BEO), Dosya no: 454, Gömlek no: 33977
Bâb-1 Ali Evrâk Odası (BEO). Dosya no: 172
Bâb-1 Ali Evrâk Odası (BEO), Dosya no: 1229, Gömlek no: 92126
Bâb-1 Ali Evrâk Odası (BEO), Dosya no: 1445, Gömlek no: 108371
Bâb-1 Ali Evrâk Odası (BEO), Dosya no: 810, Gömlek no: 60679
Bâb-1 Ali Evrâk Odası (BEO), Dosya no: 610, Gömlek no 45682
Bâb-1 Ali Evrâk Odası (BEO), Dosya: 1191, Gömlek no: 89307
Bâb-1 Ali Evrâk Odası (BEO), Dosya: 2714, Gömlek no: 203482
Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmîyyesi, (DH. SAİD).0183/0100
Dosya Usûlü İrâdeleri, (İ.DUİT), Dosya no: 7, Gömlek no: 51
Dosya Usûlü İrâdeleri, (İ.DUİT), Dosya no: 7, Gömlek no: 103
Hariciye Nezâreti İrâdeleri, (İ.HR), Dosya no: 345
Hariciye Nezâreti Hukûk Müşâvirliği İstişare Odası Evrâkı, (HR. HMŞ. İŞO), Dosya no: 181, Gömlek no: 70
MF. MKT. 1036.69
Yıldız Tasnifi Sadâret Husûsî Ma'rûzât Evrâkı, (Y.A.HUS), Dosya no: 369, Gömlek no: 21
Yıldız Tasnifi Sadâret Husûsî Ma'rûzât Evrâkı, (Y.A.HUS), Dosya no: 393, Gömlek no: 5
Yıldız Esas Evrâkı Analitik Envanteri, (YEE)
Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, MMZC, 18 Kanûn-ı Evvel 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: İ.: 20, C.: 2

Gazeteler

- Chicago Sergisi, 1 Haziran 1893
İkdâm, 28 Temmuz 1326
Sabah, 21 Kanûn-ı Evvel 1325
Sabah, 1 Temmuz 1326
Sabah, 6 Ağustos 1334
Sabah, 7 Ağustos 1334
Servet-i Fünûn, Sayı: 1404, 1334
Takvim-i Vekayi, 31 Kanûn-ı evvel 1325

- Tanîn, 25 Temmuz 1324
Tanîn, 3 Temmuz 1326
Tanîn, 4 Temmuz 1326
Tanîn, 19 Temmuz 1326
Tanîn, 27 Temmuz 1326
Tanîn, 28 Temmuz 1326
Tanîn, 30 Temmuz 1326
Tanîn, 31 Temmuz 1326
Tanîn, 1 Ağustos 1326
Tanîn, 3 Ağustos 1326
Tanîn, 4 Ağustos 1326
Tanîn, 5 Ağustos 1326
Tanîn, 6 Ağustos 1326
Tanîn, 7 Ağustos 1334
Tanîn, 15 Ağustos 1326
Tanîn, 19 Ağustos 1326
Tanîn, 20 Ağustos 1326
Tanîn, 24 Ağustos 1326
Tanîn, 6 Ağustos 1334
Tasvir-i Efkâr, 30 Kanûn-ı evvel 1325
Terüman-ı Hakikat, 27 Temmuz 1326
Terüman-ı Hakikat, 31 Temmuz 1326
Yakın Tarihimiz, II. cilt, Sayı: 17, 21 Haziran 1962
Yeni Mecmua, Sayı: 58, 22 Ağustos 1918

Kitap ve Makaleler

- Adivar, A.A.1968. "İbrahim Hakkı Paşa", İA, 5/II, İstanbul.
Akıllıoğlu, T. 1983. "Hukuku İdare Üzerine", TOAİD, Cilt 16, Sayı 2, Haziran.
Akşin, S. 1987. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul: Evrim Matbaacılık.
Alkan, A.T. 1997. Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hâtıraları, İstanbul: İletişim Yayınları.
Armağan, M. 2006. Abdülhamit'in Kurtlarla Dansı, İstanbul: Ufuk Kitap.
Bayur, Y. H. 1991. Türk İnkılâbı Tarihi, II. cilt III. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Çankaya, A. 1954. Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, II. cilt, Ankara.

- Danişmend, İ. H. 1972. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, V. cilt, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Ergün, M. 1996. İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908–1914), Ankara: Ocak Yayınları.
- Findley, C. V. 1996. Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Gövsâ, İ. A. 1933. Meşhur Adamlar, Hayatları-Eserleri, İstanbul: Yedigün Neşriyat.
- İnal, İ. M. K. 1953. Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Karal, E. Z. 1996. Osmanlı Tarihi, IX. cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kurşun, Z. 2000. “İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918)”, XXI. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- Kutay, C. (t.y) Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 2. baskı, c. XVI, İstanbul: Alioğlu Yayınevi.
- Nasuhoglu, A. M. 2007. Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Öztuna, Y. 1969. Devlet ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990) 2. cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Pakalın, M. Z. 2008. Sicil-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, haz: Emine Güldüoğlu, c. VII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Rey, A. R. 1945. Gördüklerim Yaptıklarım (1890–1922), İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Reşid, A. 1918. “Hakkı Paşa, Bazı Hatıralar ve Mülâhazalar”, Sayı: 58, Yeni Mecmua.
- Sevinç, G. 2000. “Turkish Participation To 1893 Chicago Exposition”, The Turkish Yearbook of International Relations, Ankara University, Vol: XXXI.
- Simavi, L. 2004. Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim, İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Süreyya, M. 1996. Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye, haz. Mustafa Keskin v.d, c. II, İstanbul: Sebil Yayınevi
- Şeref, A. 1334. “Hakkı Paşa”, Servet-i Fünûn, Sayı: 1405.
- Şıvgın, H. 2006. Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Tokgöz, A. İ. 2012. Matbuat Hatıralarım (1888-1914), Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tural, E. 2009. Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi, Ankara: TODAİE Yayınları.
- Türkgeldi, A. F. 1987. Görüp İşittiklerim, 4. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uşaklıgil, H. Z. 1965. Saray ve Ötesi Son Hatıralar, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitapevleri.
- Yıldız, G. 2001. “Ottoman Participation in World’s Columbian Exposition (Chicago-1893)”, İstanbul: Türklük Araştırmaları Dergisi